

SEDAT ULUGANA
**Kürt-Ermeni Coğrafyasının
Sosyopolitik Dönüşümü
(1908-1914)**

SEDAT ULUGANA 1985 yılında Adilcevaz'da doğdu. Lisans eğitimini Selçuk Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nde tamamladı. Yüksek lisansını Mardin Artuklu Üniversitesi Kürdoloji alanında yaptıktan sonra, École des Hautes Études en Sciences Sociales'den siyasi tarih alanında doktora derecesi aldı. Mardin Artuklu Üniversitesi'nde bir süre misafir öğretim görevlisi olarak Kürt dili ve edebiyatı dersleri veren Ulugana'nın başlıca çalışmaları arasında *Ağrı Kürt Direnişi ve Zilan Katliamı 1926-1931* (Peri Yayınları, 2010); *Tarih İçinde Konya'daki Kürtler* (Peri Yayınları, 2015); *Kürdün Üç Hali: Direniş Katliam ve Sürgün* (Peri Yayınları, 2019); “Şiddet Yüzyılı” İçinde Dört Sınırdış Aşiret: Hesenan, Cibran, Pencınaran ve Xweytî 1837-1937”, *Kürt Aşiretleri* (der. Yalçın Çakmak ve Tuncay Şur, İletişim Yayınları, 2022) başlıklı yayınlar bulunmaktadır. Ulugana'nın çeşitli dergi ve kitap derlemelerinde Kürt sorunu, Kürt mülkleri tarihi, Ermeni soykırımı, aşiret antropolojisi ve sözlü Kürt tarihi gibi konularda pek çok çalışması yayımlanmıştır.

İletişim Yayınları 3178 • Araştırma-İnceleme Dizisi 531

ISBN-13: 978-975-05-3334-1

© 2022 İletişim Yayıncılık A.Ş. / 1. BASIM

1. Baskı 2022, İstanbul

EDITÖR Merve Öztürk

DIZI KAPAK TASARIMI Ümit Kıvanç

KAPAK Suat Aysu

KAPAK FOTOĞRAFI Bitlis vilayeti Muş sancağına bağlı Tapık isimli

Kürt-Ermeni köyü, 23 Eylül 1320 Perşembe (h.), askerî kışlanın açılışında Halîdi Norşin şeyhleri, amirler, aşiret reisleri ve köy ahalisi dua okurken (Cumhurbaşkanlığı Osmanlı arşivi, BOA-PPK, 1020).

UYGULAMA Hüsni Abbas

DÜZELTİ Remzi Abbas

BASKI Ayhan Matbaası · SERTİFİKA NO. 44871

Mahmutbey Mahallesi, 2622. Sokak, No: 6/31 Bağcılar 34218 İstanbul

Tel: 212.445 32 38 • Faks: 212.445 05 63

CILT Güven Mücellit · SERTİFİKA NO. 45003

Mahmutbey Mahallesi, Devekaldırımı Caddesi, Gelincik Sokak,

Güven İş Merkezi, No: 6, Bağcılar, İstanbul, Tel: 212.445 00 04

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 40387

Cumhuriyet Caddesi, No. 36, Daire 3, Seyhan Apartmanı,

Harbiye Mahallesi, Elmadag, Şişli 34367 İstanbul

Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58

e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

SEDAT ULUGANA

Kürt-Ermeni Coğrafyasının Sosyopolitik Dönüşümü (1908-1914)

Halidîler, Hamidiyeliler,
Bedirhaniler ve Taşnaklar

iletişim

Aynur'a...

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ

HAMİT BOZARSLAN 13

GİRİŞ

Metodoloji ve kaynak tasnifi 27

Emirlik 30

*Bitlis'in kadim hanedanı Şerefhanlar:
Osmanlı yöneticilerinin ve Kürt eşrafın
kaderlerini belirlediği muktedir emirler* 30

*Bitlis Emirliği'nin statüsü: Otonom hükümetten
önemsiz bir Şark kazasına dönüşme serüveni* 38

Tanzimat 46

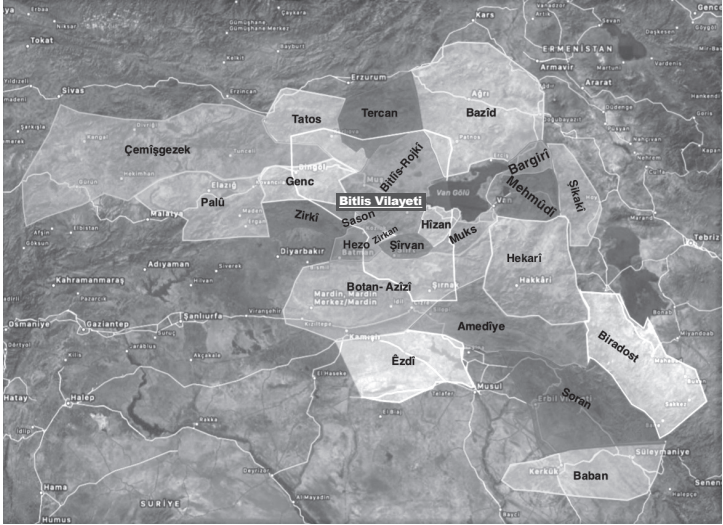
*Merkezileşme operasyonları kısıncında
Bitlis Emirliği: Emirnin memurlaşması
ve Kürt sermayesinin gaspı (1827-1857)* 46

*Emirliklerin küllerinden yaratılan özel statülü eyalette
(Kürdistan) sıradan bir dağ kazası: Bitlis* 53

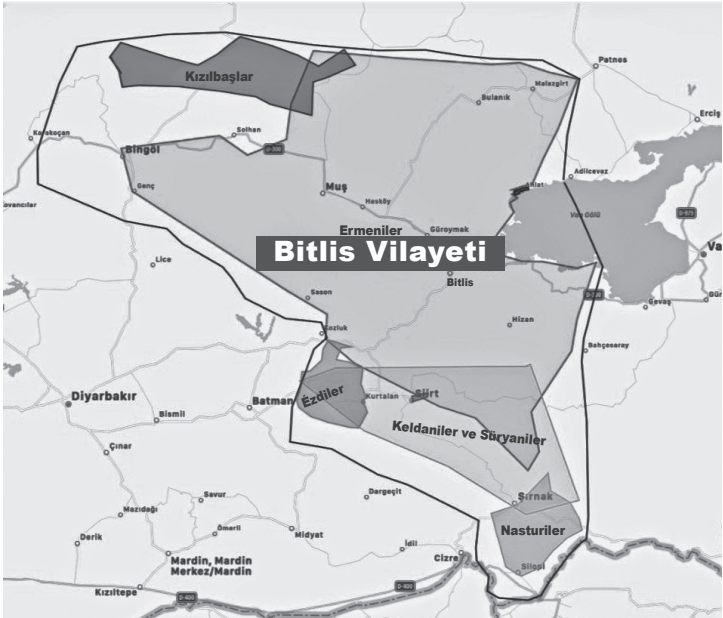
*Abdülhamid'in otoritesini sağlamlaştıran proje:
"Kürdistan'ın kalbgâhı" Bitlis Vilayeti'nin kurulması* 56

BİRİNCİ BÖLÜM	65
Şiddet	65
<i>Halidiler</i>	65
Gavs, Seyda ve Küfrevî üçgeninde Bitlis.....	65
Aşiret şiddeti: Kronik direniş alanları veya yeni saldırı üsleri	90
Hamidiye Alayları: Aşiret şiddetinin devlet hizmetine sokulması.....	101
Aşiret barışının istisnaları	123
Hamidiye Alayları'nın dışında şiddetin içinde	
iki Kürt beyi: Hacı Musa Bey ile Bişarê Çeto.....	123
Mağdurlar	136
Sünni şeyhlerin kalesi Bitlis'in neo-havarileri:	
Amerikalı Protestanlar ve Fransız Katolikler	136
Bitlis'in kadim Hıristiyanları:	
Ermeniler, Keldaniler, Süryaniler ve Nasturiler	151
Öteki Kürtler: Êzdiler ve Kızılbaşlar	167
Şiddetin bilançosu	175
İhtida: Müslümanlaş(tır)ma	175
Mülksüzleştirme ve göçertme	184
İKİNCİ BÖLÜM	189
Devrim	189
Devrimin arifesi: Linç, işgal ve tasfiye	189
Devrim: Özgürlük, kardeşlik, eşitlik ve adalet	201
Ermeniler nezdinde devrim: "Kurtuluş"	205
Kürtler nezdinde devrim: "Şeriata karşı meşrutiyet"	213
Kapanmaya zorlanan Kürt kurumu:	
Bitlis Kürt Teavvün ve Terakki Cemiyeti	
veyahut "Bitlis Kürt Kulübü".....	220
İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin vilayetdeki Kürt yüzü:	
Topalzade Molla İlyas Sami Bey	228
Hayal kırıklığı	232
"Despot"ların dönüşü: "Abdülhamid rejiminin mağdurları,	
Meşrutiyet'in destekçileri" Hacı Musa Bey ve Bişarê Çeto	232
Arazi meselesi	247
Hamidiye Alayları'nın dönüşümü:	
Aşiret alaylarından Teşkilat-ı Mahsusa'ya	254

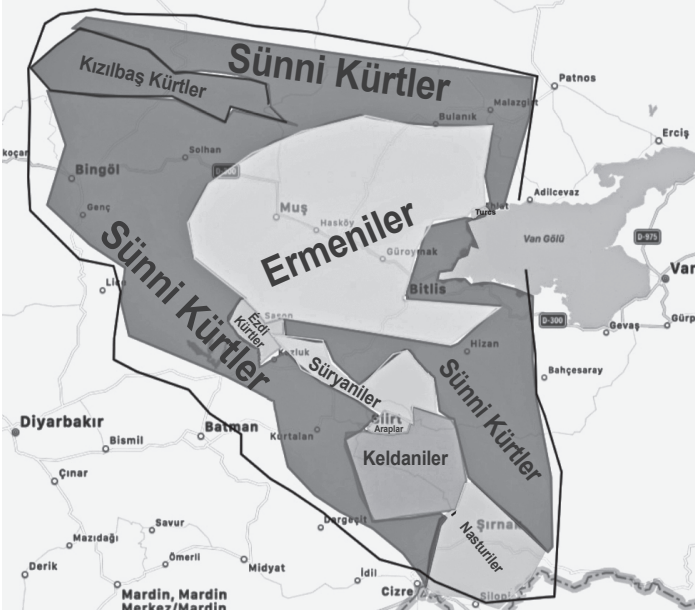
Fiyasko	259
<i>Toplumsal mühendislik girişimi, idari yozlaşma, ekonomik çöküntü ve müdahale edilmeyen kan davaları</i>	259
<i>"Dinin hizmetçisi, vatanın kurtarıcısı çeteler": Şiddetin vekâleten uygulanması</i>	265
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	271
İsyan	271
<i>EDF-İTC ittifakının kırılması</i>	271
<i>Kürt çatı siyasetinin önünün kesilmesi: Hüseyin Kenan Bedirhan Paşa'nın mebusluğunun düşürülmesi</i>	275
<i>Vilayetteki huzursuzluğun tezahürü: "Kürdistan Kürtler için!"</i>	284
<i>Bedirhanilerin "Kurmancı Beyliği" projesi ve Kürt hareketinin isyan hazırlığı</i>	290
<i>Bitlis Vilayeti'nin isyan merkezine dönüşmesi</i>	302
<i>Kürt hareketinin "erken doğumu": Bitlis isyanı</i>	313
<i>Halidîlerin çatışması: Tarikat kardeşliğinden aile düşmanlığına</i>	319
<i>Aşiretlerin isyana katılmasını önleyen "Sakıncalı" İttihatçı: Bediüzzaman Molla Said-i Kürdî</i>	322
<i>İsyanın üçüncü tarafı: Ermenilerin tavrı</i>	326
<i>Bitlis'te kent savaşı ve Molla Selim'in Rusya Konsolosluğu'na sığınması</i>	330
Tasfiye	332
<i>İsyanın ardı</i>	332
<i>Politiksizleştirme</i>	332
<i>Ceza ve ödül</i>	341
<i>Rus Konsolosluğu'nda mahsur kalan şeyh: Halife Molla Selim</i>	352
<i>Tasfiye: Cihat, iskân ve tehcir</i>	356
SONUÇ	369
EKLER	383
KAYNAKÇA	415

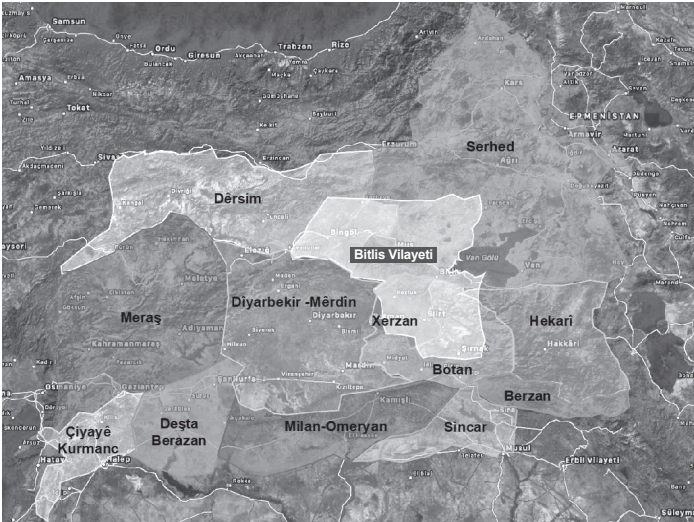
Harita 1. Tanzimat öncesi Kürdistan'daki emirlikler.

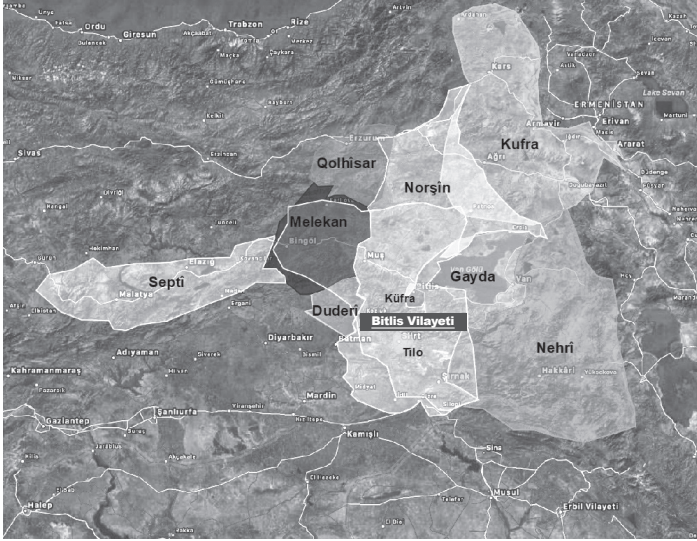
Harita 2. Bitlis Vilayeti'nde Sünnî olmayan dini topluluklar.

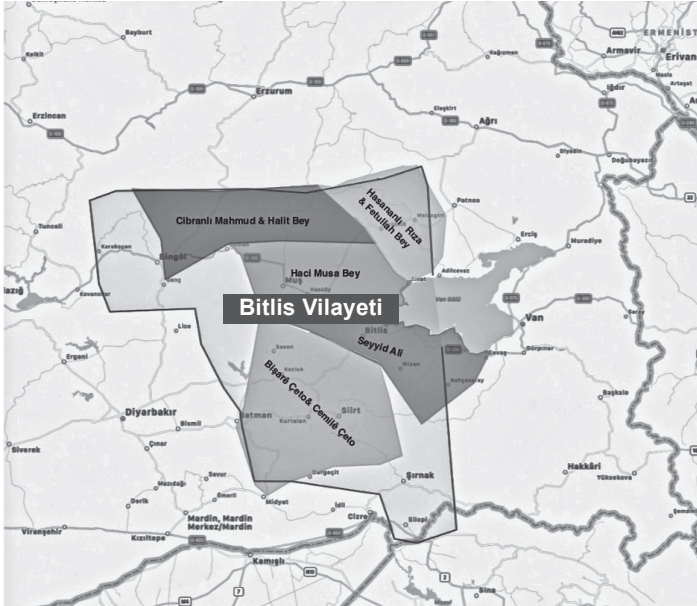
Harita 3. Bitlis Vilayeti'nde 1915 öncesi dinî toplulukların çoğunlukta bulundukları alanlar.

Harita 4. Kürtlerin tanımlaması ile Kuzey ve Batı Kürdistan coğrafyasının ayrışımı.

Harita 5. Kuzey Kürdistan'daki Nakşibendi-Halidî tekellerinin coğrafi dağılımı.

Harita 6. Vilayetteki şiddet ve güç paylaşım sahaları.

GİRİŞ

Uzun yüzyıllar boyunca Kürt ve Ortadoğu siyasetinde önemli bir yeri olan Bitlis, siyasi ve askerî gücünden kültürel ve etnik zenginliğine kadar pek çok yönüyle dikkat çekicidir. Ancak özellikle son iki yüzyıllık süreçte, günümüze doğru geldikçe bu önem ve özelliklerin yavaş yavaş solmaya başladığı görülmür. Bütün bu sürecin geniş ve çeşitli bilimsel çalışmalara konu olamaması düşündürücüdür. Ortadoğu'nun göbeğinde yer alan Bitlis'in bilimsel alanda da ihmal edilmesi, sadece bilim insanlarının ihmal ve ilgi eksikliğiyle açıklanamaz. Dikkatle bakıldığında Bitlis'in tarihi, bir anlamda barındırdığı halkların yenilme, belirsizleşme ve hatta yok olmasının da tarihidir. Elinizdeki bu çalışmada, Bitlis'in son beş yüzyılımı yoğun bir dikkatle irdelemeyi, onu tarihsel süreç içinde vurgulamayı ve bu sürecin görmezden gelinen önemli bir kısmını ortaya çıkarmayı amaçlıyoruz.

Üç bölümden oluşan bu çalışmada, bütün yakın ve uzak çevre gibi, Bitlis'in de kaderini büyük ölçüde belirleyen Çaldıran Savaşı'nı (1514) başlangıç noktası olarak belirledik. Çaldıran Savaşı ile başlayan Osmanlı-Bitlis Emirliği, siyasi ve askerî ittifakının kilit kavramları olan "Yurtluk-Ocaklık" ve bu terimin Osmanlı yönetimi kademesindeki karşılığı olan "Hükümet",

yıllara göre ölçüsü değişken bir özerkliği tanımlar. Özerk statüye sahip emirlik içerisinde tahrir (vergilendirme), tayin yetkisi bizzat emirliğe ait olmasına karşılık, emirin Van'daki Beylerbeyliği'nin emrinde olması, tarihçilerinin kafasını karıştırır. Zira Bitlis, Türk tarih yazımının iddia ettiği gibi sıradan bir Osmanlı sancağı olmadığı gibi Kürt tarihçilerin iddia ettikleri gibi bütün iktidara sahip, neredeyse “bağımsız bir Kürt devletçisi” de değildi. Bazen yerel özgün kurallar ve bazen klasik Osmanlı yöntemleriyle idare edilen Bitlis Emirliği, sadece Kürtlerden de müteşekkil değildi. Ermeniler de en az Kürtler kadar bu siyasi ve idari teşekkülün bir bileşeniydi. Bu bağlamda Bitlis Emirliği ve onun ardılı olan Bitlis Vilayeti, Kürt-Ermeni bölgelerinden birini oluşturuyordu.

Tanzimat Fermanı (1839) ile dönüşen Osmanlı Devleti, her ne kadar Bitlis'teki emirlerin saltanatına son vermişse de yeni oluşturduğu kaymakamlık makamına İstanbul'dan “mektepli” bir yöneticiyi atayamıyordu. Yani memur temelli yeni yönetim, yüzyıllardır Kürt idareciler tarafından yönetilen Bitlis'te, halkın yaşam tarzını, psikolojisini ve “devlet” denen şeyi algılama biçimini pek değiştiremiyordu. Tanzimat aklının, bütün Kürdistan'da olduğu gibi Bitlis'te de merkezileşme operasyonlarıyla bir düzine Kürt aşiretini katliama uğratması ve aşiret beylerini sürgüne göndermesi, Kürtler nezdinde “Rom” olarak tanımlanan Osmanlı'nın olumsuzluklarına yenisini ekledi. Aynı zamanda Kürdistan Sorunu'nun belirginleştiği dönem olan Tanzimat süreci, Bitlis coğrafyasında başarılı olamadı. Osmanlı Devleti, bölgede otorite kuramayınca Kürtlüğün ana omurgasını oluşturan aşiretleri cezalandırmaktan vazgeçti ve 1860'larda, “aşiret barışı” diye adlandırdığımız entegrasyon sürecini başlattı. Bu entegrasyon süreci, aşiretlere “asıl güç” olma yolunda umut verdiyse de Halidi şeyhlerin Kürdistan'a yayılmasıyla birlikte aşiretler tekrar emirlik dönemindeki konumlarına itildiler.

Çalışmanın Birinci Bölümü'nde, Jön Türk döneminin öncesini uzun tuttuk. Zira bu bölümde üzerinde durduğumuz şiddet olgusu, tezin ana konusunu oluşturan Jön Türk dönemini şekillendirmiştir. 1860'ların sonunda Nehrî şeyhi Şeyh Taha'nın

iki popüler öğrencisi, Sigbatullah Arvasî ve Muhammed Küfrevî (ikisi de köylerinin isimlerini nisbe yapmışlardı) Bitlis'e dönünce, kısa bir süre sonra, civardaki Kürt-Ermeni coğrafyasını mürit ağı ile donattılar. Böylece 1870-1880 yılları arasında Bitlis, Halidiliğin kumanda merkezi haline geldi. Aynı şekilde Amerika ve Avrupa merkezli Hıristiyan misyon kurumları da aynı yıllarda Kürt-Ermeni coğrafyasına açıldılar. Bitlis hinterlandını kendisine hedef bölge olarak seçen American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM) ve Dominiken Misyonları, önce bu havalideki kadim Hıristiyanlığı revize etmeyi ve sonrasında Kızılbaş ve Êzdî gibi Sünni olmayan unsurlara Hıristiyanlığı tanıttı onları söz konusu dine geçirmeyi amaç edindiler. Misyonların çalışmalarıyla paralel olarak, bütün Kürt-Ermeni bölgelerinde olduğu gibi Bitlis hinterlandında da modern Ermeni eğitim kurumları ve buna bağlı Ermeni milliyetçiliği gelişti. Zira modern Ermeni edebiyatının 1878 tarihli romanı *Ջալալեդդինի* (*Jalaleddin*), Halidî şeyhi Sigbatullah'ın vârisi Şeyh Celaleddin'in Bitlis civarında Ermenilere karşı giriştiği bir dizi katliam ve soygun temasını işliyordu. Böylece modern Ermeni eğitim kurumlarını, yerel Ermeni milliyetçiliğini, misyonlara öfke duymayan Êzdî ve Kızılbaş topluluklarını kendi varlıklarına karşı "tehlikeli unsurlar" olarak görmeye başlayan Halidî şeyhler, Kürt aşiretlerini ellerinden geldiğince radikalleştirdiler ve 1890'ların başında Bitlis'te Sünni milliyetçiliği en üst seviyeye ulaştı. Bütün bu süreç içinde elbette Sultan Abdülhamid yönetimindeki Osmanlı Devleti tarafsız değildi. Üstelik yeni kurulan vilayet yönetimi, şeyhlerden habersiz hareket etmiyordu. Her ne kadar bu yıllarda Hamidiye Alayları, devletin resmî bir askerî kurumu olarak kurulmuş olsa da, Hamidiye reisleri, umumiyetle Halidî şeyhlerin müritleriydiler. Nitekim Bitlis'te devlet destekli Sünni milliyetçiliği 1890'ların ortasında Ermenilere yönelik bir dizi pogrom başlattı. Vilayetteki şiddet her geçen gün arttı. Bu atmosferde 1908 Jön Türk Devrimi'ne gelindiğinde, Bitlis vilayeti; Ermenileri katledilmiş, göçertilmiş, Êzdî ve Kızılbaş Kürtler ile aşiretsiz kesimi açlığa mahkûm edilmiş, harap bir idari birimin adı oldu.

Bu çalışmanın İkinci Bölümü'nde, "devrim" olarak adlandırılan Jön Türk devrinin Bitlis'te Kürtler ve Ermeniler tarafından nasıl karşılandığını, bu iki unsurun devrimden beklentilerini ve devrimin neye evrildiğini irdedeceğiz. 1907 yılında kentte yaşanan küçük çaplı isyanın Jön Türk Devrimi'ne giden yolda önemli bir kilometre taşı olduğu savının aksine, aslında Bitlis vilayeti ahalisinin Jön Türklere ve meşrutiyete dair bir fikri yoktu. Bir "restorasyon" hareketi olarak doğan Jön Türk rejimi, kısa bir süre sonra Abdülhamid rejiminden pek de farklı olmadığını gösterdi. Ermeni Devrimci Federasyonu (Taşnaksutun) bu süreçte vilayette yasal bir otoriteye dönüşürken, devlet aklı İttihatçı denilen yeni bir elit oluşturdu ve Halidî şeyhler ve Hamidiyeli Kürt reislerle ilişkilerini gözden geçirdi, yerel aktörleri tekrar tasarladı. Bu bağlamda Hesenanlı Rıza ve Gayda tekkesi gibi güç odakları gözden çıkarılırken Hacı Musa Bey ile Küfra ve Norşin tekkeleri "devletçi siyaset"e tamamen dahil edildiler. Bize göre Halidî şeyhler, Jön Türklerin seküler argümanlarına meydan okuyarak Bitlis Vilayeti'nde hâlâ "asıl güç" olduklarını ortaya koymuşlardır. Netice itibarıyla devrim, Bitlis vilayeti özelinde başarılı olamadı. İddialı bir program ile yola çıkan Jön Türk iktidarı, var olan şiddet atmosferini dağıtamadı. Ancak Türkcülüğe kayan Jön Türk eliti, kadim unsurlar olan Kürtler ile Ermeniler arasındaki çelişkileri derinleştirmek için özel uygulamalara başvurmaktan geri durmadı. Böylece Birinci Dünya Savaşı arifesinde, vilayet derin bir siyasi, sosyal ve ekonomik kaosa sürüklendi. Kaosla birlikte geliştirilen "toplumsal mühendislik" ve "yozlaşma" aynı zamanda soykırımın da habercisiydi.

Çalışmamızın Üçüncü Bölümü'nde, söz konusu devrimin yarattığı hayal kırıklığının vilayette nasıl isyana dönüştüğünü anlatmaya çalışacağız. 1912 yılında gerçekleşen genel seçimlerde "Kürt çatı siyaseti"nin önünün kesilmesi, Kürtlerdeki isyan duygusunu olgunlaştırırken, mecliste Taşnaksutun'a Ermeni nüfusuna oranla çok daha az sandalye verilmesi, Ermeniler ile Jön Türk rejimi arasındaki siyasi kırılmayı hızlandırdı. Bedirhan ailesinin öncülük ettiği "Kürt kareketi"nin top-

yekûn isyan projesi, Kürt-Ermeni bölgeleri içinde en çok Bitlis Vilayeti'nde destek buldu. Bu tutum, vilayetin adeta “Kürdistan'ın minyatürü” olmasıyla alakalı bir durumdan kaynaklanıyordu. Zira hiçbir vilayet Bitlis kadar etkili aşiret güç odaklarını barındırmıyordu. Nitekim 20. yüzyıl başlarında Kürt siyasasına damgasını vuran Hacı Musa Bey, Hesenanlı Fethullah Bey, Cibranlı Halit Bey, Bişarê Çeto, Cemilê Çeto, Mala Eliyê Ünîs, Seyîdxanê Kerr gibi isimler Bitlis vilayeti sınırları içinde yaşıyorlardı. Aynı şekilde hiçbir vilayet Bitlis kadar Halidî şeyh barındırmıyordu. Gayda, Kûfra ve Norşin tekkeleriyle bu tekkelerden doğan Ohin ve Çan medreseleri, Bitlis Vilayeti'nin sınırları içerisindeydiler ve neredeyse bütün Kürt-Ermeni bölgelerini devasa mürit ağlarıyla kontrol etmekteydiler. Ayrıca Ermeni, Keldani ve Süryani halkları, vilayetin Muş ve Siirt sancaklarında son derece güçlüydüler ve vilayetin muhtelif dağlık bölgelerinde Sünnî Osmanlı Devleti'yle dinî çelişkiler yaşayan Êzdîler ve Kızılbaşlar da hafife alınmayacak güç odaklarıydı. Bu temelde, 1914'te isyanın Bitlis ayağı gerçekleşirken tarihî olarak değerlendirilebilecek bir fırsat heba edildi; Kürt hareketinin Bitlis ayağı olan Gayda tekkesi, vilayette Ermenilere “müşterek bir isyan” teklifinde bulunurken, Ermeni cenahı “reform süreci”ni riske atmamak adına ve Gayda tekkesinin daha önceki yıllarda Ermenilere yönelik giriştiği pogrom ve göçertme eylemlerini göz önüne alarak müşterek bu teklifi reddetti. Müşterek isyanın gerçekleşmemesi, daha doğrusu sadece Kürtler tarafından gerçekleşmesi, Kürt hareketinin ezilmesine neden olurken, bir yıl sonra gerçekleşecek Ermeni soykırımının yaşanmasına da yol açan etmenlerden biri olacaktı. Böylelikle Jön Türk Devrimi, Bitlis Vilayeti'ni adeta yok ederek ömrünü tamamlayacaktı.

Metodoloji ve kaynak tasnifi

Bu çalışma, Bitlis özelinde Kürt coğrafyasının emirlik ve vilayet süreçlerini geniş bir biçimde ele alarak, Jön Türk iktidarı döneminde (1908-1914) yaşadığı siyasal ve sosyal dönüşüm ile güç odakları arasında gerçekleşen iktidar çatışmalarına yo-

ğunlaşmaktadır. Burada Kürdistan ortalamasını temsil eden ve bir tür Kürdistan minyatürü olan Bitlis Vilayeti'ndeki yerel aktörlere odaklanılarak Osmanlı devlet anlayışı ve vilayetteki etkisinin tarihine katkıda bulunmayı amaçlıyoruz. Çalışmamızda söz konusu vilayeti klasik Osmanlı vilayet tarihi yazımı içinde değil, Kürtler ve Ermeniler arasındaki etkileşim ve uyumsuzlukların Jön Türk iktidarı dönemindeki seyrine dair bir çerçeve içinde sunmayı önceliyoruz.

Çalışmamızı ele aldığımız dönemde bölgede etkin olan Osmanlı, Rusya, Fransa, İngiltere ve Yunanistan resmî arşivlerinden yararlandık. Ancak belirtmek gerekir ki, Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) başta olmak üzere Türkiye'deki arşivlerde geçirdiğimiz üç yıllık zaman dilimi içerisinde en sık karşılaşılan sorun, belgelerin iki tür sansüre uğramış olmasıydı:

1. Özellikle Ermenilere dönük pogrom ve göçertme ile Kürt hareketi üyelerine yapılan suikastlara dair dosyalar eksikti. Örneğin bir dosya kapağında, dosyanın 50 farklı dokümanı barındırdığı yazdığı halde, dosyada en fazla 10 doküman bulunabiliyordu. Dokümanların sıra sayısına bakıldığında da sayıların ardışık olmadığı görülüyordu. Vilayetteki Ermenilerin şikâyetlerine dair dosyaların hemen hemen hiçbirinde Ermeniler tarafından vilayetteki Osmanlı makamlarına verilen dilekçelere yer verilmezken, yetkililerin bu dilekçelere “savunma hali” ile vermiş oldukları cevaplar yer alıyordu.

2. Devlet yetkililerinin kaleme aldıkları dokümanların neredeyse tamamında iddialar kesin bir şekilde olmasa da reddediliyordu.

Bu nedenlerle objektifliği şüpheli bu belgeleri işlerken dikkatli olmaya çalıştık ve belgelerin gerçeklere uygunluğunu sözlü tarih ürünleri olan dengbêj şarkılarıyla karşılaştırdık. Belge fetişizmini aşan bu metot ile, olaylar karşısında sadece devletin değil, vilayetteki halkın algısı ve tavrını da anlamaya çalıştık. Sözlü tarih ürünlerinden yararlanmamızın diğer bir nedeni ise, vilayetteki Kürt ahalinin algısına ve tavrına dair neredeyse hiç objektif yazılı belgenin bulunmamasıydı. Yerel aktörlerin biyografilerine ışık tutacak yazılı doküman yokluğu ya da

eksikliği, söz konusu aktörlerin aileleriyle yapılan sözlü görüşmelerle aşılmaya çalışıldı. Devlet arşivlerinin bu aktörleri tek yönlü anlatıp “özne” olarak ele almamasına karşılık bu tez, onların biyografilerine ışık tutarak, onların sanılanın aksine vilayette son derece etkili aktörler olduklarını ve kendi gündemlerine sahip olduklarını ortaya çıkarmıştır diyebiliriz.

Bu çalışmada dört bine yakın Osmanlıca resmî belgeyi incelemenin yanı sıra, yüzlerce Osmanlıca matbu ve elyazması eseri okuyup kullandık. Söz konusu dönemde Van’da bir Fransa viskonsolosluğu ile Bitlis’te İngiltere ve Rusya viskonsolosluklarının bulunması, vilayeteki gelişmelere dair aktüel bilgi sağlamıştır diyebiliriz. Ancak bu temsilciliklerin istihbarat kaynaklarının daha çok Hıristiyan ahali arasından seçilmesi, özellikle Müslüman ahaliye dair bilgilerin objektifliğine kuşkuyla yaklaşmamıza sebep oldu. Doğrudan viskonsoloslar tarafından kaleme alınan dokümanlar ise, objektifliğe daha yakındı. Özellikle vilayet geneline yapılan gezilerde kaleme alınan gözlem raporları, vilayeteki aktüel durumu ve toplulukların birbirleri ve Osmanlı Devleti’yle kurmuş oldukları ilişkileri daha net anlamamıza yardımcı olmuştur.

Dönemin süreli yayınlarını incelerken, Jön Türk rejimi döneminde yayınına son veren *Bitlis Gazetesi*’nin önceki yıllara ait sayıları, vilayeteki bazı aktörleri tanıma ve mekânsal coğrafyasını anlamamıza yardımcı oldu. Söz konusu dönemde Bitlis Vilayeti’nden Ermeni ve Müslümanların İstanbul ve Avrupa’da yayımladıkları süreli yayınlara gönderilen haber ve mektupların çalışmamıza katkılar sağladığını belirtmeliyiz. Özellikle *Pro-Armenia*, *Tanin*, *Jîn*, *Rojî Kurd* gibi yayınlarda vilayette dair zengin içerikler bulmak mümkün oldu. Vilayete ve vilayetin kapsadığı içeriklere dair yapılmış olan akademik çalışmaların neredeyse tamamının Türkiye’de yapılmış olması ve buna bağlı olarak sadece Türkçe ve Osmanlıca kaynakların kullanılmış olması bu çalışmaların çerçevelerini sınırlandırmıştır. Buna karşın bu çalışmalardan özellikle Halidî şeyhlere dair kronolojik bilgiler bağlamında yararlandık.